

Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін реформалауды талдау

Молдабеков Арлен¹

Қадырбаева Аида²

Аннотация

Бүкіл әлемде нарықтық инфрақұрылымның өсуіне, технологиялық өзгерістерге және жаһандық және ұлттық құқықтық және нормативтік ортаның дамуына, өндіріс көлемінің және жеке тұлғалар мен материалдық өндіріс секторының кәсіпорындарын қоса алғанда, тиісінше экономикалық субъектілер жүргізетін операциялар санының ұлғаюына, сондай-ақ қаржылық қызметтер индустриясындағы технологиялардың дамуына байланысты ұлттық төлем жүйелерін нарық тарапынан болатын сын-қатерлерге тұрақты дамыту мен бейімдеу және өз уақытының сын-қатерлеріне жауап беретін неғұрлым заманауи және қолайлы сервистерге трансформациялау қажеттілігі туындайды.

Мемлекеттің, қаржы нарығының, жеке тұлғалар мен кәсіпкерлік субъектілерінің қаражатты қауіпсіз әрі тиімді аударудағы қажеттіліктерін қанағаттандыратын төлем жүйесінің болуы кез келген дамыған елдің ұлттық инфрақұрылымының маңызды элементі болып табылады.

Барлық уақытта төлем жүйелерін ұйымдастыруға, реттеуге және нарық сұранысына қойылатын жаңа талаптарға сәйкес болу үшін осы салада уақтылы реформалар жүргізу қажет болды. Өткен жылдар ішінде төлем жүйелері жаңа төлем әдістерінің, платформалар мен интерфейстердің пайда болуына қарай бірқатар маңызды өзгерістерге ұшырады. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы қарқынды дамумен, сондай-ақ клиенттер – қаржылық қызметтерді тұтынушылар тарапынан өсіп келе жатқан күтулермен және сұраныспен түсіндіріледі.

Мәселен, Ұлттық төлем жүйелерін қалыптастыру мен реформалаудың жалпы әлемдік процестерін мынадай негізгі бағыттарға бөлуге болады:

1) ірі сомаларға төлемдер жүргізуге арналған төлем жүйелері – бұл нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйелері (RTGS - real time gross settlement systems) және клирингтік жүйелер (DNS - deferred net settlement systems).

Мұндай жүйелердің пайда болуында негізгі рөлді қаржы нарығының субъектілері үшін жалпыға қолжетімді қаржылық инфрақұрылымның байланыстырушысы болып табылатын Орталық банктер атқарды.

Қазақстанда мұндай төлем жүйелерін құру тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңге тура келді және жаңа нарықтық экономиканың талаптарына жауап

¹ Төлем жүйелері департаменті төлем жүйелері саясаты басқармасының бастығы

² Төлем жүйелері департаменті төлем жүйелері саясаты басқармасының бас маман-экономисі

беретін елдің қаржылық инфрақұрылымын қалыптастыру мақсатында жүргізілді. Осы жұмыстардың нәтижесінде меншікті RTGS және DNS жүйелері – Банкаралық ақша аудару жүйесі (2000 жыл) және Банкаралық клиринг жүйесі (1999 жыл) құрылды, олар ақша және қаржы нарықтарында мерзімді және тұрақты төлемдердің сапалы әрі уақтылы жүргізілуін қамтамасыз етеді, сол арқылы елдің қаржылық экожүйесінің тұрақты жұмыс істеуін қолдайды.

2) жеке төлемдерді жүргізуге арналған төлем жүйелері, оларға чектер бойынша Автоматтандырылған клирингтік палаталар, Ұлттық карточкалық және «свитчингтік» жүйелер және Лездік/жылдам төлемдер жүйелері жатады.

Соңғы уақытқа дейін бөлшек сегментте төлемдерді жүргізуге мүмкіндік беретін сервистерді құру және дамыту қызметіне клиенттік жеке операцияларға қызмет көрсету жататын банктік қоғамдастыққа бөлінген еді.

Алайда, соңғы жылдары жылдам, кепілдендірілген және арзан төлемдер жүргізу бойынша банкаралық сервисті ұйымдастыруға қажеттіліктің пайда болуына байланысты көптеген Орталық банктер банкаралық жеке төлемдерді жүргізуге арналған меншікті төлем жүйелерін енгізу жұмысын жүргізуде.

Бұл бағыт Қазақстан үшін де өзекті болып табылады, онда Ұлттық Банк Басқармасының 2020 жылғы 30 қарашадағы № 133 қаулысымен бекітілген Ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасы шеңберінде Ұлттық төлем жүйесінің жаңа құрамдас бөліктері – Лездік төлемдер жүйесін және Банкаралық төлем карточкалары жүйесін (ұлттық «ситчингтік» төлем жүйесі) іске асыруға бағытталған бастамаларды іске асыру жұмысы белсенді жүргізілуде, ол жүйелер қызмет көрсететін банк пен төлем құралына қарамастан, электрондық онлайн төлемдердің үздіксіздігін, тиімділігін, сондай-ақ барлық жерде қолданылуын қамтамасыз етуге арналған.

Бұл ретте жекелеген елдерде олардың жедел төлемдер жүйелерінің пайда болуы мен интеграциялануы есебінен трансшекаралық төлемдердің жылдамдығы мен құны проблемасын шешуге мүмкіндік беретін трансшекаралық төлемдердің жаңа тетігі іске асырылды.

Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін реформалаудың егжей-тегжейлі талдауы, сондай-ақ төлем жүйелерінің қалыптасуы мен дамуы бойынша халықаралық тәжірибе осы зерттеуде ұсынылды.

Негізгі сөздер мен сөз тіркестері: төлемдер, төлем жүйесі, жаңғырту, RTGS жүйесі, клирингтік жүйе, төлем қызметтері, цифрландыру, қаржылық қызметтер, токен, трансшекаралық төлемдер және басқалар.

JEL-сыныптау: E42, G2, O3.

Мазмұны

1. Кіріспе.....	4
2. Бірінші кезең. Ірі сомалармен төлемдер жүйелерін құру және дамыту	5
2.1. RTGS жүйелері.....	5
2.2. DNS жүйелері.....	8
2.3. Гибридті жүйелер.....	10
2.4. Қазақстанның төлем жүйелері. Қазақстанның тәжірибесі.....	11
3. Екінші кезең. Жеке төлем жүйелерін құру және дамыту	14
3.1. Карточкалық жүйелер.....	14
3.2. Жылдам төлемдер жүйелері.....	18
3.3. Трансшекаралық төлемдер.....	25
3.4. Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасы.....	27
4. Қорытынды.....	28
5. Әдебиет тізімі.....	31

1. Кіріспе

Ұлттық төлем жүйесін қалыптастыру және дамыту процесі үздіксіз. Соңғы жылдары бүкіл әлемде ұлттық төлем жүйелерінде іргелі реформаларды жүргізу жағына қарай қарқынды жеделдету байқалуда.

Төлем жүйелерін сыныптаудың бірнеше негізгі нұсқалары бар. Осы жұмыста көтерме немесе ірі сомадағы төлемдер жүйесі және жеке төлем жүйелері (қызмет ауқымы мен төлем мөлшеріне байланысты) қарастырылады. Төлем тапсырмаларын өңдеу түріне және басқа да сипаттамаларға байланысты көтерме төлем жүйелері екі түрге бөлінеді: нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйелері (real time gross settlement systems – RTGS) және кейінге қалдырылған таза төлем негізіндегі жүйелер (deferred net settlement systems – DNS) немесе клирингтік төлем жүйелері.

Көтерме төлемдер тобына ақша және қор нарықтарындағы сомасы бойынша ірі және орындалуы бойынша жедел транзакциялар кіреді. Ірі төлемдер, әдетте, банкаралық ақшалай есеп айырысудың барлық түрлерін, оның ішінде ақша нарығындағы, бағалы қағаздармен және шетел валютасымен жасалатын операциялар бойынша төлемдерді қамтиды. Жеке төлемдер санатына тұтынушылар мен кәсіпорындардың салыстырмалы түрде аз сомаға тауарлар мен қызметтерді сатып алуымен байланысты күнделікті ақшалай транзакциялары жатады. Мұндай операциялар бір реттік мәмілелер түрінде және қайталанатын мерзімді төлемдер режимінде де жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта көптеген елдерде нақты уақыт режимінде жалпы есеп айырысу жүйелері, автоматтандырылған клирингтік жүйелері/палаталар (жаппай төлем жүйелері), жеке (карточкалық) төлем жүйелері қолданылады. Нарықтың тұрақты дамуына және шаруашылық жүргізуші субъектілердің бизнес-модельдерінің өзгеруіне байланысты ұлттық төлем жүйелерінің қалыптасу, даму және реформалау процесі алғашқы төлем жүйелері пайда болған кезден бастап бүкіл әлемде үздіксіз болып табылады.

Ұлттық төлем жүйелерін реформалау процесі шартты түрде бірнеше бағытқа бөлінуі мүмкін.

1. Ұлттық төлем жүйелерін реформалаудың бірінші бағыты шамамен өткен ғасырдың 70-ші жылдары басталып, 2000 жылдың бірінші онжылдығында аяқталды. Осы уақыт кезеңіне көптеген елдерде нақты уақыт режимінде ірі сомаларға банкаралық төлемдер жүргізуге арналған алғашқы төлем жүйелері (көтерме RTGS жүйелері) және төлем жүйесінің (клирингтік төлем жүйелері) операциялық күнінің соңында жүйеге қатысушылардың таза/нетто позицияларын есептейтін жүйелер құрылды.

Қазақстанда төлем жүйесін осылай реформалау кезеңі 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін басталды, оның нәтижесінде Қазақстанның 2 негізгі төлем жүйесі – Қазақстан республикасының Ұлттық Банкінде жүйеге қатысушылар арасында ақшалай қаражатты аударуды жүзеге асыратын банкаралық ақша аударымдар жүйесі және шағын сомаларға тұрақты төлемдер жүргізуге арналған Банкаралық клиринг жүйесі іске қосылды [6].

Осылайша, төлем жүйесін жаңғыртудың бірінші кезеңінде ірі төлемдер бойынша кәсіпорындарға және банкаралық нарыққа қызмет көрсететін төлем жүйелеріне баса назар аударылды.

2. Ұлттық төлем жүйелерін реформалаудағы келесі бағыт жеке төлемдерді жүргізуге арналған төлем жүйелерінің пайда болуы болып табылады - электрондық төлемдерді лездік режимде жүргізуге арналған жүйелер (жылдам/лездік төлемдер жүйелері) және карточкалық жүйелер (карточкалық транзакцияларды өңдеуге арналған ұлттық «свитчинг» жүйелер).

Жылдам төлемдер жүйесінің басым сипаттамасы кепілдік берілген төлемді дереу және кез келген уақытта жасау мүмкіндігі болды. Халықаралық есеп айырысу банкінің мәліметтері бойынша бүкіл әлем бойынша жедел төлем жүйелерін енгізу жылдамдығы RTGS көтерме жүйелерімен бірдей [15]. Ондаған елдер қазірдің өзінде жылдам төлем жүйелерін енгізді, ал кейбіреулері әзірлеу және жоспарлау сатысында тұр.

Көптеген елдерде өздерінің ұлттық карточкалық төлем жүйелерін құру бойынша белсенді жұмыс та жүргізілуде. Қаржылық қызметтер индустриясы нарығында алғашқы оқшауланған карточкалық жүйелер 1970-1980 жылдары пайда бола бастады, олар тек ұлттық валютада жұмыс істеді. Бүгінде ұлттық карточкалық жүйелердің (UnionPay, RuPay, ҰКТЖ) қарқынды дамуы және олардың басқа нарықтарға шығуы (экспансия) байқалады. Технологияның дамуымен, көрсетілетін төлем қызметтерін жаңа берушілер пайда болуымен, тәуекел-менеджментінің жаңа стандарттары құрылуымен және соңғы пайдаланушылардың қажеттіліктері мен үміттерінің өзгеруімен елдердің төлем ортасы қалыптасқаннан бері айтарлықтай өзгерді.

Осы өзгерістерді және төлем жүйесінің елдің қаржы жүйесі мен экономикасы үшін маңыздылығын ескере отырып, Қазақстанда, басқа дамыған елдердегідей, негізгі құрауыштары халықтың жеке электрондық төлемдерін қамтамасыз етуге арналған Жедел төлемдер жүйесі және Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі (карточкалық операцияларды өңдеуге арналған оқшауланған жүйе) болып табылатын ұлттық төлем жүйесінің инфрақұрылымын дамыту мақсатында Ұлттық төлем жүйесін дамыту жөніндегі бағдарлама³ қабылданды.

Бұдан әрі негізгі трендтерді көрсете отырып, көтерме және жеке төлем жүйелерін реформалау процестеріне талдау толығынан ұсынылады.

2. Бірінші кезең. Ірі сомалармен төлем жүйелерін құру және дамыту.

2.1. RTGS жүйесі

Дамыған елдерде 1980 жылдары ірі сомалармен төлем жүйелері жаппай енгізіле бастады. 1990-шы жылдардан бастап барлық дерлік елдерде көтерме төлемдер саласында жандандыру нақты уақыт режимінде (RTGS) жалпы есеп айырысуды енгізуден басталды. 1990 жылы 10-на аз RTGS жүйесі болды, ал

³ Бағдарлама Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 30.11.2020 жылғы № 133 қаулысымен бекітілді.

2017 жылы RTGS жүйелерін немесе олардың баламаларын қолданатын 176-ға жуық ел болды. Соңғы онжылдықта RTGS жүйелерінің жұмыс уақыты да өсті, кейбір юрисдикцияларда RTGS демалыс және мереке күндерінде де бірнеше сағат жұмыс істейді [13].

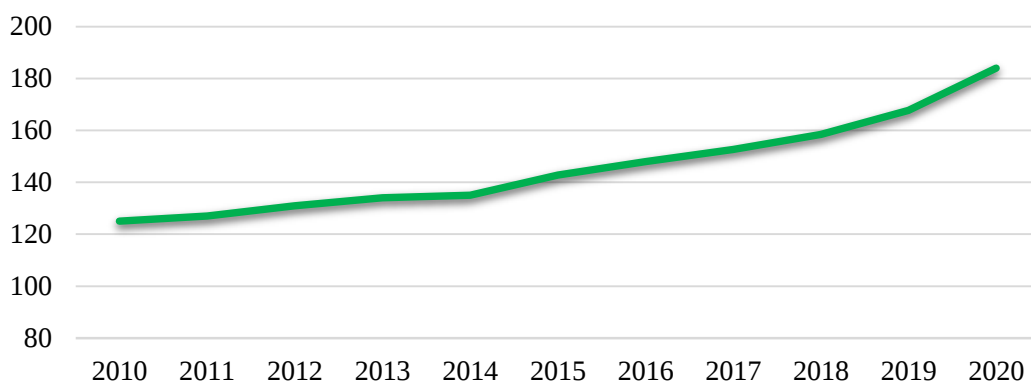
Елде толыққанды RTGS жүйесінің болуы мемлекеттің банк жүйесінің дамуы мен сенімділігінің көрсеткіші болып табылады. Мұндай жүйелерде төлем ақпаратын беру жылдамдығы жоғары, барлық төлем құжаттары келіп түседі және бірнеше секунд ішінде электронды түрде өңделеді. Әрбір төлем жеке өңделеді және есептеледі, оның түпкілікті және қайтарылмауына кепілдік беріледі, сондай-ақ кредиттік тәуекел барынша азайтылады. Бүкіл әлемде RTGS жүйелері қаржы нарықтарындағы төлем ақпараттың үлкен ағындарын өңдейді. Бұл жүйелердің үлкен маңыздылығына байланысты дамыған елдердің орталық банктері қазіргі уақыттың өзінде RTGS жүйелерін жаңартумен айналысады.

Жалпы есеп айырысудың ең ірі жүйелерінің бірі **америкалық Fedwire** (Federal Reserve Wire Network - Ақша аударымдарының федералды автоматтандырылған жүйесі) болып саналады. Ол ақша нарығындағы банкаралық есеп айырысуларға, компаниялар мен жеке тұлғалардың пайдасына төлемдерге, бағалы қағаздармен операциялар бойынша есеп айырысуларға байланысты аударымдарды жүзеге асырады. Бұл жүйені АҚШ-тың Федералды резервтік жүйесі (ФРЖ) иемденіп, басқарады. Fedwire жүйесі толық автоматтандырылған платформада жұмыс істейді, есептеулерді «нақты уақытта» қамтамасыз етеді [3].

Әлемде ірі төлем жүйелерінің таралуы аударымдар саны мен операциялардың орташа сомасы ұлғаюымен қатар жүрді. Мысалы, 1987 – 2000 жылдары FedWire арқылы аударымдардың саны жылына орта есеппен 7.4%-ға өсті. 1, 2-суреттерде 2010-2020 жылдары Fedwire арқылы жүргізілген операциялардың саны мен көлемі көрсетілген. Fedwire-де ең жоғары көрсеткіш 2020 жылы орын алды, ол кезде жүйе арқылы 840,5 трлн доллар сомаға 184 млн операция өтті. Алайда, жүйе төлемдердің ең көп көлемін 2014 жылы - 884,6 трлн доллар өңдеді [11].

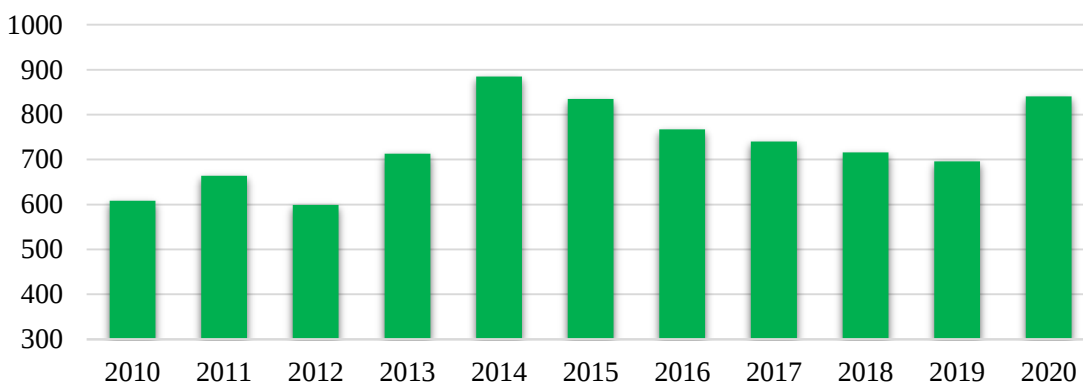
1-сурет.

Fedwire арқылы операциялар саны (млн.)

Дереккөзі Федералды резервтік банктің деректері негізінде

**Fedwire арқылы операциялар көлемі
(трлн. доллар)**

Дереккөзі Федералды резервтік банктің деректері негізінде

Еуропада төлем жүйелерін реформалау процесі 80 жылдардың соңы мен 90-жылдардың басында одаққа қатысушы елдердің жедел экономикалық интеграциясына байланысты болды. 1992 жылы Экономикалық және валюталық одақ (European Monetary Union – EMU) құрылды, оған қатысудың міндетті талабы елде ұлттық төлем жүйесінің орталық элементі ретінде RTGS болуы болды.

Осылайша, Еуропа елдерінде RTGS төлем тетігінің негізгі платформасының рөліне ие болды. 1995 жылы Еуроодаққа мүше елдердің орталық банктерін, сондай-ақ Еуроодаққа ақша аударымдарын жүзеге асыру үшін Еуропа орталық банкін байланыстыратын TARGET (Trans-European Automated Real – Time Gross Settlement Express Transfer System) жүйесін құру туралы саяси шешім қабылданды. Еуро аймағындағы төлемдер инфрақұрылымы әртүрлі еуропалық төлем жүйелерінің қатар жұмыс істеуімен сипатталады. 16 Ұлттық RTGS жүйесі байланыс желілерімен өзара байланысты және барлығы бірігіп Еуропа орталық банкі қолдайтын төлем тетігін құрайды. TARGET жүйесінде ұлттық жүйелер мен негізгі орталық желіні байланыстыратын интерфейстер мен желілер қолданылды. Бұл жүйе SWIFT жүйесінің инфрақұрылымына негізделген. Негізгі міндеттердің бірі барлық қатысушы елдер үшін ортақ жағдай жасау болды, сондықтан барлық кредиттік ұйымдар TARGET арқылы төлемдер жүргізу құқығын алды [23].

Еуропалық төлем жүйелерін одан әрі реформалау барысында **TARGET жаңартылды** және 2007 жылғы 19 қарашада **жаңа TARGET2 жүйесі** іске қосылды. Транзакцияларды өңдеу орталық банктегі шотта сақталған қаражат есебінен еуромен жүзеге асырылады. TARGET2 жүйесінде еуро аймағында жұмыс істейтін барлық банктер, орналасқан еліне қарамастан, бірыңғай қызметтерді, сондай-ақ бірыңғай тарифтерді ұсынады. Жүйеде үш орталық банк (Deutsche Bundesbank, Banque de France және Banca d'Italia) ұсынатын бірыңғай жалпы платформада толық техникалық шоғырландыру қамтамасыз етілген. Қатысушылар үшін техникалық интерфейс SWIFT негізінде үйлестірілген [23].

Үндістанның RTGS жүйесін Үндістанның Резервтік банкі 2004 жылғы наурызда енгізді. Кейіннен ол ISO 20022 стандарттары негізінде жұмыс істей алатын және кеңейтілген функционалға ие (өтімділікті басқару функциясы, ауқымдануы және т.б.) келесі буын RTGS (NG-RTGS) жаңартылды. NG-RTGS ISO 20022 стандартына өткен алғашқы жүйелердің бірі болып табылады [20].

Транзакциялар нақты уақыт режимінде Үндістанның Резервтік банкінің бухгалтерлік кітаптарындағы жалпы негізде есептеледі. Сонымен қатар, RTGS клирингтік корпорацияның және Үндістанның ұлттық төлем корпорациясының қосалқы төлем жүйелерінен шығатын көпжақты нетто-есеп айырысу файлдары бойынша есеп айырысуды жүргізеді. RTGS Үндістанның төлем жүйелерінде жүргізілген транзакциялардың басым бөлігін құрайды. Жүйе клиенттік транзакциялар үшін сағат 7:00-ден 18:00-ге дейін және банкаралық төлемдер үшін сағат 7:00-ден 19:45-ке дейін қолжетімді. 2020 жылғы 14 желтоқсаннан бастап RTGS тәулік бойы қол жетімді. RTGS 24x7 енгізу Үнді қаржы нарықтарының халықаралық интеграциясына, халықаралық қаржы орталықтарының дамуына ықпал етеді және Үндістанның корпорациялары мен мекемелерін қолайлы төлемдермен қамтамасыз етеді [20].

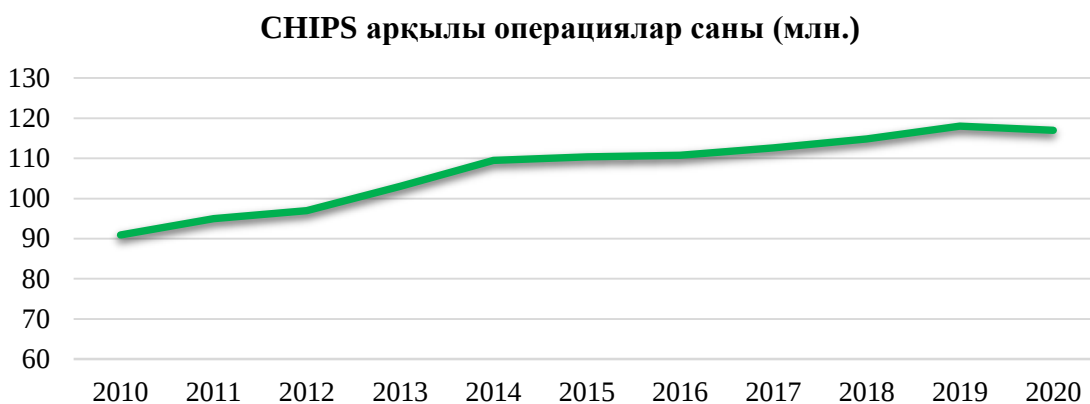
RTGS-ке рұқсат беру туралы шешім Үндістанның Резервтік банкі белгілеген өлшемшарттар негізінде қабылданады. Ұйымдар мынадай талаптарға сәйкес болуы тиіс: (i) Indian Financial Network / Structured Financial Messaging System / SWIFT желісіне мүшелігі болуы; (ii) Үндістанның Резервтік банкінде ағымдағы және есеп айырысу шотын жүргізуі; (iii) Үндістанның Резервтік банкінде бас бухгалтерлік кітаптың шотын жүргізуі [22]. RTGS мүшелігі елдің бас банкінің келісімі бойынша барлық лицензияланған банктер мен кез келген басқа ұйымдар үшін ашық. Белгіленген талаптарға сәйкес келмейтін мүшелер шектеулі нысанда қол жеткізе алады. RTGS клиенттерге веб-портал және жеке электрондық желі арқылы қол жетімді, сонымен қатар транзакциялар қатысушылардың орналасқан жерлерінде басталуы мүмкін. Бұл мүмкіндіктер жүйеге деген сенімді арттырады әрі қолдануға ыңғайлы етеді. 2019 жылғы 1 шілдеден бастап Үндістанның Резервтік банкі RTGS-пен жасалған барлық шығыс транзакциялар үшін транзакцияларды өңдеу үшін комиссияларды және банктерге салынатын басқа төлемдерді алып тастады [20].

2.2. DNS жүйелер

АҚШ-та ірі ақша сомаларын аудару бойынша операциялардың негізгі бөлігін нетто-есеп айырысу жүйесіне (**DNS**) жататын **CHIPS** жүйесі (Clearing House Interbank Payments System - банкаралық электрондық клирингтік есеп айырысу жүйесі) жүзеге асырады. CHIPS американдық доллармен трансшекаралық ақша аудару бойынша жеке есеп айырысу жүйесі болып табылады. Ірі сомаларға арналған бұл төлем жүйесі шамамен 50 тікелей қатысушыны қамтиды және жеке сектордағы Fedwire серіктесі болып табылады. CHIPS-ке барлық әлемдік долларлық операциялардың 96%-ы

тиесілі: банкаралық есеп айырысулар (қысқа мерзімді кредиттер, корреспонденттік шоттарды нығайту және т.б.), әртүрлі коммерциялық клиенттік төлемдер [3].

3-сурет.

Дереккөзі CHIPS деректері негізінде.

4-сурет.

Дереккөзі CHIPS деректері негізінде.

Еуропа аумағында нетто-есеп айырысу жүйесінің өкілі 1998 жылдың соңында Еуропа банкі қауымдастығы іске қосқан **EURO1** болып табылады. SWIFT платформасының технологиялық шешімдерін іске асыру тәжірибесін ескере отырып әзірленген EURO1 жүйесі ірі төлемдерді (500 млн еуроға дейін) аударуға арналған. Жүйені Еуропалық банк қауымдастығының – EBA Clearing клирингтік компаниясы пайдаланады, оның құрылтайшылары 52 ірі еуропалық және халықаралық банк болып табылады. Қазіргі уақытта EURO1 жүйесінің тікелей қатысушылары 51 банк болып табылады. EURO1 еуромен есеп айырысатын жалпы еуропалық төлем аумағын дамыту мақсатында, сондай-ақ Еуропаның кредиттік мекемелерін Еуро жүйе пайдаланатын RTGS-пен бірге өзінің көтерме жүйелерімен қамтамасыз ету үшін салынды. EURO1 RTGS жүйесімен салыстырғанда өтімділікті арттыру мақсатында нетто-негізде есеп айырысу үшін жасалған. Жүйе бір күнде орта есеппен жалпы сомасы шамамен 200 млрд еуроға 180 000-нан астам төлемді өндейді. Бұл ретте жүйелік деңгейде транзакциялардың 95%-ы нақты уақыт режимінде есептеледі [8].

Банктер әдетте TARGET2-ді RTGS артықшылықтарына байланысты маңызды төлемдерді жүзеге асыру үшін қолдануды жөн көреді (операциялық тәуекелдерді басқарудың сенімді құрылымы, орталық банктің нақты уақыттағы ақшасымен қамтамасыз етілген тиімділік пен қауіпсіздік). Өз кезегінде, EURO1 - бұл ірі сомаларға мерзімі барынша аз (ішкі немесе трансұлттық) төлемдер жасау үшін қолданылатын таза есеп айырысу жүйесі. TARGET2-мен салыстырғанда, EBA Clearing басқаратын жеке жүйе таза төлемдер арқылы өтімділіктің тиімділігімен сипатталады [8].

Мерзімі кейінге қалдырылған таза төлем (DNS) негізінде жұмыс істейтін ірі сомаларға арналған төлем жүйелері барынша қауіпсіз RTGS әзірленген жүйелеріне қарамастан пайдаланыла береді. DNS жүйелері қаржылық тәуекелдерді барынша төмендететін сенімді тәуекелдерді басқару құрылымдарын құру арқылы қауіпсіздіктің төменгі деңгейінің орнын толтырды. EURO1 және CHIPS RTGS жүйесімен бірге жұмыс істеуді жалғастыратындығын мемлекеттік мекеме мен жеке сектор басқаратын екі жүйенің қатар жұмыс істеуімен сипатталатын ірі сомадағы төлемдер нарығының «қосарлы» құрылымымен түсіндіруге болады.

2.3. Гибридті жүйелер

Банкаралық есеп айырысу жүйелерін дамытудағы келесі маңызды кезең нақты уақыт пен «неттинг» режимінде жалпы есеп айырысу жүйелерінің қасиеттерін біріктіретін гибридті (hybrid) төлем жүйелерін құру және енгізу болды. Жүйеге жақсартылған операциялық сипаттамалар – өтімділікті үнемдеу және операцияны лезде аяқтау тән.

Египеттің орталық банкі гибридті RTGS жүйесін 2009 жылғы 15 наурызда сәтті іске қосты. Ол ірі сомаларға арналған төлем жүйелері саласындағы жаңа бизнес-тұжырымдамаларға және ең заманауи технологияларға негізделген. Жүйедегі есеп айырысулар түпкілікті және қайтарылмайтын болып табылады. Жүйе гибридтік болып табылатындықтан, есеп айырысулар бір жолғы төлем сұратулары бойынша да, клирингтік палаталардың неттингінің нәтижелері бойынша да жүзеге асырылады. Египеттің орталық банкі банктерді күндізгі ақысыз кредитпен қамтамасыз етеді. Жүйеде қамтамасыз ету ретінде қазынашылық вексельдер (орталық банкпен бір күндік РЕПО арқылы) және овернайт депозиттерінен басқа коммерциялық банктердің депозиттері қабылданады. RTGS операциялық күн ішінде қолма-қол ақша тапсырыстарын уақтылы орындауды жеңілдету үшін өтімділікті оңтайландырудың көптеген тетіктерін қолдайды. Египеттің орталық банкінде тіркелген барлық банктер RTGS-тің тікелей қатысушылары болып табылады. Жүйенің жұмыс режимі әр жұмыс күні сағат 8:30-дан 16:30-ға дейін [5].

Египеттік жүйе ақша қаражаттарын аудару үшін қауіпсіз және сенімді орта болып табылатын SWIFT-а «Y Copy service» сервисін пайдаланады. Осылайша, жүйе арқылы жіберілген барлық хабарлар SWIFT хабар алмасу форматтарына толық сәйкес келеді. Күн сайын 57 млрд. Египет фунт (9 млрд

АҚШ долларынан астам) сомасына төлемдер жүйеде өңделеді, бұл RTGS Египет экономикасы үшін жүйелі маңызды элемент болып табылатынын куәландырады. Жүйені пайдаланылған алғашқы 12 айда 13 трлн Египет фунт (2,5 трлн доллар) сомасына есеп айырысу жүзеге асырылды. Бұл 20 жұмыс күні ішінде елдің жалпы ІЖӨ-сіне тең сома жүйе арқылы өтетінін білдіреді.

Өңдеу үшін төлем құжаттары жүйеде бір күн ішінде немесе одан кейін де сақталуы мүмкін. Орталық банктегі банктік шоттармен байланысты барлық операциялар жүйе арқылы жүргізілуі керек. Гибридті RTGS автоматтандырылған апаттық қалпына келтіру жүйелері бар қауіпсіздігі жоғары ортада жұмыс істейді. Жүйе Халықаралық есеп айырысу банкінің жүйелік маңызы бар төлем жүйелерінің негізгі қағидаттарына толық сәйкес келеді, осындай сәйкестікті қамтамасыз ету үшін тиісті қадағалау жүзеге асырылады [5]. Египеттің орталық банкі Египет қаржы нарығындағы өзгерістердің негізгі катализаторы бола отырып, елдің төлем инфрақұрылымын қолдау және одан әрі дамыту үшін төлем жүйелері саласындағы нарықтық үрдістерді бақылайды.

Германияда 2001 жылы төлем жүйелерін реформалау барысында жаңа **RTGS^{plus}** электрондық жүйесі EIL-ZV-ға **ауыстырды**. Германияның екі Europe Link System (target платформасының бөлігі) және Europe Access Frankfurt клирингтік жүйелерінің бірігуімен құрылған RTGS^{plus} жүйесі ірі төлемдерді жүргізуге арналған ең ірі, технологиялық дамыған еуропалық жүйелердің бірі болып саналады. Оны құруға Германияның орталық банкі, сондай-ақ неміс коммерциялық банктері қатысты. RTGS^{plus} гибридік жүйелердің өкілі ретінде өтімділікті үнемдеу үшін «неттингті» пайдалана отырып, жалпы негізде ақша аударымдарын жүзеге асырады [7].

Осылайша, ірі төлемдер санатындағы төлем жүйелерінің дамуындағы маңызды кезеңдер RTGS жүйелерінің пайда болуымен, оларды кейіннен жаңартумен және «гибридті» жүйелерге жандандырумен байланысты, олардың ерекшелігі нақты уақыт режимінде ақша аударымының өзара есеп айырысу тетігімен үйлесуі болып табылады.

2.4. Қазақстандағы төлем жүйелері. Қазақстан тәжірибесі.

1991 жылдың соңында бұрынғы Кеңес Одағының төлем тетігі экономиканың бөлшек сауда секторындағы қолма-қол ақша айналымынан және төлем тапсырмаларына (кредит құралдарына) және төлем талаптарына (дебеттік құралдарға) негізделген кәсіпорындар арасындағы депозиттік ақша аударымдары жүйесінен тұрды. Жеке тұлғалар мемлекет ұсынатын кейбір қызметтерге, мәселен, тұрғын үй және коммуналдық қызметтерге жинақ банктегі шоттардан ақша аудару арқылы төлей алады.

Бұрынғы орталықтандырылған жоспарлау жүйесінен қалған және бұрынғы КСРО Мемлекеттік банкі қолдаған төлем жүйелері нарықтық экономикаға сәйкес келмеді. Социалистік модель аясында экономикалық қатынастарды орталық жоспарлау органдары реттеді. Төлем жүйесі және бүкіл банк жүйесі іс жүзінде орталықтандырылған жоспарланған экономикалық

қызметтің қаржылық есебін жүргізетін есеп айырысу қызметін атқарды. Бұл төлем тетігі жаңа нарықтық экономика үшін сенімді, тиімді және қолайлы болған жоқ.

1994 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алдына банктер мен олардың клиенттері арасында төлемдердің өтуін жеделдету, сондай-ақ пайдаланылатын төлем құжаттарының тізбесін кеңейту үшін төлем жүйесін жаңғырту міндеті қойылды. 1995 жылы Ұлттық Банк базасында елдегі алғашқы клирингтік палата – көп жақты өзара есеп айырысу әдісі бойынша жұмыс істеген Алматы клирингтік палатасы ұйымдастырылды. Бір күн ішінде екінші деңгейдегі банктер төлемдер бойынша міндеттемелермен алмасты. Банктер операциялық күннің соңында әр қатысушының таза позициясы бойынша бір рет түпкілікті есеп айырысуды жүргізді. Осының арқасында банктер бір күн ішінде олардың шоттарында өтімділікті сақтап қалды. Бұл жүйенің кемшілігі – қатысушы банктер күннің соңында қағаз тасымалдағыштағы төлем тапсырмаларын айырбастауға мәжбүр болды.

1996 жылдан бастап Алматы клирингтік палатасы Қазақстанның банкаралық есеп айырысу орталығы – шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік кәсіпорын (бұдан әрі – ҚБЕО) болып қайта құрылды, оның құрылтайшысы және уәкілетті органы Ұлттық Банк болып табылады. Нормативтік құқықтық базаны жетілдіру, заманауи жабдықтар мен бағдарламалық қамтылымды орнату қағаз тасымалдағыштармен растауды талап етпейтін электрондық төлем тапсырмаларымен жұмыс істеуге мүмкіндік берді [6].

Банкаралық төлемдердің өтуін жеделдетуге ықпал ететін маңызды сәт 1996 жылғы тамызда ҚБЕО базасында жалпы негізде есеп айырысуды жүзеге асыратын және нақты уақыт режимінде (RTGS) жалпы есеп айырысудың перспективалық жүйесінің сипаттамалары бар ірі төлемдер жүйесінің алғашқы прототипін құру болды. Осы жүйені құру кезінде Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесі зерделенді және Швейцарияның тәжірибесі (SIC жүйесі) қазақстандық ірі төлемдер жүйесінің негізіне алынды. Ұлттық Банк және барлық коммерциялық банктер орталықтандырылған жүйені пайдаланушылар болды. Қысқа мерзімде ірі төлемдер жүйесі қағаз жүзінде растауды талап етпейтін электрондық құжат айналымының, ақша аударымдарының жылдамдығы мен сенімділігінің, сондай-ақ қауіпсіздіктің жоғары деңгейінің арқасында көпке танымал болды [6].

Қазақстандағы төлем қатынастарын жетілдіру барысында мынадай маңызды тарихи сәттер орын алды:

- Қазақстан Республикасының аумағында ақша төлемдері мен аударымдарын жүзеге асыру мәселелерін реттейтін негіз қалаушы «Ақша төлемдері мен аударымдары туралы» Заңды бекіту және тиісті нормативтік құқықтық базаны әзірлеу;

- 1998 жылғы қазан - қараша аралығындағы кезеңде екінші деңгейдегі банктердің Ұлттық Банктегі корреспонденттік шоттарын орталықтандыру. Бұл аударым Ұлттық Банкке есеп айырысу банкінің функцияларын жедел

жүзеге асыруға және банктік пен төлем жүйесіне бақылау функцияларының тиімділігін арттыруға, корреспонденттік шоттардың қосалқы есебін нақты уақыт режимінде жұмысқа ауыстыруды жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

Төлем жүйелері саласындағы заңнамалық базаны жетілдіру, техникалық және технологиялық жаңғырту, Қазақстанның төлем жүйелерін халықаралық стандарттарға жақындату жөніндегі он жылға жуық жұмыстың нәтижесінде, сондай-ақ түпкілікті есеп айырысулары бар тиімді және қауіпсіз төлем жүйесінде банк және қаржы секторларының ұлғайып келе жатқан қажеттіліктерін сол күні қанағаттандыру қажеттілігіне байланысты, 2000 жылғы ақпанда Қазақстанда ірі төлемдер жүйесінің негізінде Банкаралық ақша аудару жүйесі (БААЖ) - нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйесі жұмыс істей бастады [6].

Сонымен қатар, өңірлік клирингтік палаталардың қызметі 1995 жылдан бері айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1999 жылға қарай Ұлттық Банктің облыстық филиалдары жанындағы осы палаталар БААЖ пайдаланушылардың таза позицияларын түпкілікті есептей отырып, қаражатты алдын ала депозиттеусіз жұмыс істейтін қарсы міндеттемелерді (американдық автоматтандырылған клиринг палатасының түрі бойынша) көп жақты өзара есептеу жүйесімен ауыстырылды. Жүйе Банкаралық клиринг жүйесі (БКЖ) деп аталды [6].

2009-2010 жылдары Ұлттық Банк ұлттық төлем жүйелерінің операциялық сенімділігі мен өндірістік тиімділігін арттыру үшін төлем жүйелерінің техникалық инфрақұрылымын жаңғыртуды және оларды жаңа бағдарламалық-техникалық платформаға көшіруді табысты жүзеге асырды. БААЖ-2 және БКЖ-2 төлем жүйелерінің жаңа нұсқалары қауіпсіздіктің жоғары деңгейімен және өткізу қабілетінің едәуір ұлғаюымен сипатталады, кластерлік бағдарламалық қамтамасыз ету төлем жүйелерінің негізгі және резервтік орталықтарының серверлеріне біртұтас ретінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Сонымен бір мезгілде жаңа платформада 2010 жылдың ортасында төлем жүйелерінде банктерді және олардың клиенттерін Қазақстанның төлем жүйелерінде сәйкестендіру жүйесін жетілдіруге, төлемдерді автоматтандыруды және өңдеуді жеделдетуді қамтамасыз етуге мүмкіндік берген және ықтимал болашақ интеграциялар үшін алғышарттар жасайтын банктік шот нөмірінің және ISO 13616: IBAN мен ISO 9362: BIC банктік сәйкестендіру кодының халықаралық стандарттары енгізілді.

Қазақстанның төлем инфрақұрылымы үшін Банкаралық ақша аудару жүйесінің және Банкаралық клиринг жүйесінің стратегиялық маңызы зор. 2020 жылы қолма-қол ақшасыз төлемдердің 92%-ы БААЖ және БКЖ арқылы жүргізілді. 10 жыл ішінде аталған жүйелер арқылы жүргізілген операциялар көлемі 3,43 есеге, 2010 жылғы 187,7 трлн теңгеден 2020 жылы 645,5 трлн теңгеге дейін өсті. 2021 жылдың 10 айында БААЖ мен БКЖ арқылы 628,6 трлн теңгеге 48,2 млн операция жүргізілді.

Дереккөзі: ҚР Ұлттық Банкінің деректері негізінде.

Соңғы жиырма жылдағы Қазақстанның төлем қызметтері нарығының қалыптасуы мен дамуын қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында орталықтандырылған экономикадан қазіргі нарықтық экономиканың барлық субъектілері арасындағы маңызды байланыстырушы буын болып табылатын жоғары технологиялық және сенімді төлем тетігін құруға көшу шеңберінде төлем қатынастарын реформалау бойынша ауқымды жұмыс жүргізілгенін атап өту қажет. Дәйекті әдіснамалық жұмыс, үздік әлемдік практиканы зерделеу, соңғы ақпараттық технологияларды қолдану нәтижесінде Қазақстанда бүгінде Ұлттық Банктің мемлекеттің ақша-кредит саясатын тиімді жүргізуге жәрдемдесетін, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал ететін және халықаралық стандарттардың талаптарына жауап беретін ұлттық төлем жүйелері жұмыс істейді.

3. Екінші кезең. Бөлшек төлем жүйелерін құру және дамыту

3.1. Карточкалық жүйелер

Карталарды төлем тәсілі ретінде пайдалану 1920-шы жылдары Құрама Штаттарда пайда болды, ол кезде мұнай компаниялары мен қонақ үй желілері сияқты жекелеген фирмалар оларды компанияның сауда орындарында сатып алу үшін клиенттерге бере бастады. Түрлі мекемелерде қолдануға болатын алғашқы әмбебап несие картасын 1950 жылы Diners Club International ұсынды. Саяхат және ойын-сауық картасы ретінде танымал осындай үлгідегі тағы бір картаны 1958 жылы American Express компаниясы жасады. Осы жүйеге сәйкес, кредит карталарын шығарған компания карталарды ұстаушылардан жыл сайынғы комиссияны алып, оларға ара-тұра шоттарын ұсынып отырды. Әлемнің түкпір-түкпірінен жұмыс істейтін сатушылар қызмет көрсеткені үшін кредит картасының эмитентіне шоттардың жалпы сомасынан 4-7% мөлшерінде комиссия төледі.

Бүгінде банктік карталар POS-терминалдар және басқа да онлайн немесе офлайн арналар арқылы қолма-қол ақшасыз есеп айырысу үшін, сондай-ақ банкоматтар арқылы қолма-қол ақшаны және басқа да транзакцияларды алу үшін кеңінен пайдаланылады. Банктер мен қаржы мекемелерін біріктіретін халықаралық карточкалық қауымдастықтарсыз банкаралық және трансшекаралық операциялар мүмкін болмас еді. Карточкалық жүйелер стандарттарды белгілейді, сауда маркасымен карталарды шығару үшін банктер мен басқа да қаржы мекемелеріне лицензия береді, дауларды шешеді, өз қатысушыларына техникалық және операциялық қолдау көрсетеді, сондай-ақ коммерциялық қызметтер көрсетеді, клирингпен және есептермен транзакцияларды өңдеуді жүзеге асырады. Ең ірі төлем жүйелері Visa, MasterCard, American Express, Diners Club болып табылады.

Іс жүзінде карточкалық төлемдердің немесе электрондық ақша аударымдарына негізделген төлемдердің инфрақұрылымының даму деңгейі елдер бойынша ерекшеленеді. Кейбір мемлекеттерде ірі халықаралық карточкалық жүйелер үстем болса, ал басқа мемлекеттерде бәсекелестікті жергілікті және аймақтық төлем жүйелері басым болады. Эмитенттері болып табылатын пластикалық карталарға қызмет көрсету үшін банктер құрған жергілікті төлем жүйелері әрдайым ыңғайлы бола бермейді, өйткені олар басқа жүйелердің карталарын қабылдамайды. Жүйеге қатысушы банктердің карталарымен жұмыс істейтін пластикалық карталардың бірыңғай төлем жүйесіне қажеттілік туындайды. ХХІ ғасырдың алғашқы екі онжылдығы ұлттық карточкалық төлем жүйелерінің құрылуымен ерекшеленді.

2000 жылдардың басында Қытайда әр түрлі коммерциялық банктер түрлі брендтермен төлем карталарын шығарумен және ілгерілетумен дербес айналысты. Қытай Банкі Great Wall картасын, Қытайдың Өнеркәсіптік және коммерциялық банкі - Peony картасын, ал China Construction Bank - Dragon картасын шығарды. 2002 жылға дейін Қытайда бірыңғай карточкалық жүйе немесе ұлттық банк карталары болмаған, тиісінше банкаралық транзакцияларды өңдеумен, клиринг пен есеп айырысуды ұйымдастырумен коммерциялық банктер айналысқан. 2002 жылғы наурызда банк карталарын өңдеу үшін бірыңғай платформаны құру мақсатында Қытайдың Мемлекеттік кеңес пен Орталық банкі **UnionPay компаниясын құрды**. Қытайдың банк карталары индустриясындағы басты мекеме бола отырып, UnionPay банкаралық транзакциялар бойынша клиринг пен есеп айырысудың жалпыұлттық жүйесін құрды және іске қосты. Серіктестермен, коммерциялық банктермен және сауда өкілдерімен ынтымақтастықта China UnionPay стандарттар орнатты, бірыңғай қытайлық банк карталарының брендін құрды, оны қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығында ілгерілетумен айналысады [1].

2003 жылғы тамызда UnionPay Стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым (International Organization for Standardization - ISO) белгілеген «62» - UnionPay картасы эмитентінің сәйкестендіру нөмірінен басталатын нөмірі бар бірінші UnionPay картасын шығарды. 2004 жылғы қаңтарда UnionPay жүйесінің POS-терминалдары Гонконг сатушылары үшін орнатылды, бұл

шетелдік экспансияға алғашқы қадам болды. 2004 жылдан бастап UnionPay шығаратын карталар саны қарқынды өсті. 2010 жылы 2,3 млрд UnionPay картасы шығарылды және China UnionPay айналыстағы карталар саны бойынша банк карталарының әлемдік нарығындағы ірі ойыншыға айналды. [1].

Төлем карталарын өңдеу жөніндегі ұлттық жүйенің тағы бір мысалы 2016 жылы **Түркияның Банкаралық карталар орталығы** (Interbank Card Center - BKM) құрған **Тroy жүйесі** болып табылады. BKM 1990 жылы карточкалық төлемдер үшін бірыңғай инфрақұрылымды дамыту және ілгерілету мақсатында 13 мемлекеттік және жеке түрік банктерінің серіктестігі нәтижесінде құрылды. Бүгінде банктер BKM арқылы өнімдер деңгейінде бәсекелестіктерін тоқтатпай, желілік технологиялар саласында ынтымақтаса алады. Банкоматтардың ортақ платформасы, POS-терминалдарды басқарудың жалпы жүйесі және тікелей Troy картасы BKM жұмысының нәтижесі болды. BKM қызметінің негізгі бағыттары карточкалық операцияларды өңдеу, Түркияда кредиттік және дебеттік карталар үшін ережелер мен стандарттарды әзірлеу, ішкі қағидалар мен ережелерді қалыптастыру, төлемдер саласында стандарттауды қамтамасыз ету, сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен комиссиялармен қарым-қатынастар орнату болып табылады [25].

Troy жүйесі Troy желісіне қатысушы не Troy карталарын шығарумен айналысатын түрік банктерінің қолдауымен іске қосылды. Troy Түркияның 90%-дан астам ішкі транзакцияларына бағдарланған Visa мен MasterCard-тың сенімді жергілікті баламасы болып табылады. BKM-ның арқасында түрік банк нарығы жылдам технологиялық өзгерістерге ықпал ете отырып, салыстырмалы түрде фрагменттелмеген күйінде қалды. Бір төлем жүйесінде жұмыс істей отырып, қатысушылар клиенттерге қызмет көрсету саласында инновацияларды енгізуде жарысады.

Соңғы уақытта Түркияда орташа жылдық өсу қарқыны 30,8%-бен 2016 жылы 30.6 млн картадан 2020 жылы 89,6 млн дейін төлем карталарын пайдаланудың өсуі байқалды. 2024 жылға қарай бұл көрсеткіш 176,3 млн-ға дейін өседі деп күтілуде. Түркия Troy жүйесінің көмегімен 2023 жылға қарай ірі қолма-қол ақшасыз төлем нарығына айналуды жоспарлап отыр. Осы мақсатта түрік қаржы органдары стандартталған ұлттық QR-кодты (2020 жылғы тамызда бекітілген) қоса алғанда, электрондық төлемдерді ынталандыру бойынша басқа да бастамаларды енгізуде [25]. Мұндай бастамалар елдің төлем нарығының жылдам дамуына ықпал етеді.

Ресейде **Төлем карталарының ұлттық жүйесін** (ТКҰЖ) құру туралы шешім АҚШ санкциялар енгізгеннен кейін қабылданды, соның нәтижесінде Visa және Mastercard халықаралық төлем жүйелері ресейлік банктердің клиенттерінің карталарына қызмет көрсетуді тоқтатты. 2014 жылы ТКҰЖ іске қосылғаннан кейін халықаралық төлем жүйелерінің карталары бойынша барлық ішкі төлемдер Ресей аумағында өңделе бастады.

2015 жылға қарай мүлдем жаңа қаржы институтының үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету үшін қажетті құқықтық негіздер құрылды. Төлем

қызметтерінің операторларына қатысты Ұлттық төлем жүйесі туралы заңда және нормативтік актілерде енгізілген талаптар есеп айырысу, операциялық және төлем клиринг орталықтарын Ресей шегінде болуға міндеттейді. Бұл «доместикалық» (жергілікті) төлемдердің сыртқы саяси әсерлерден тәуелсіздігін және мемлекет шекарасы шегіндегі барлық ақпараттың сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. 2015 жылдың соңында ұлттық төлем жүйесін дамытудың жаңа кезеңі басталды, дәл осы кезеңде «Мир» ұлттық төлем картасы шығарылды.

Ресейде ұлттық төлем құралдарын алға ілгерілету әр түрлі бағыттарда жүргізіледі. Біріншіден, қызмет көрсету бірден екі төлем жүйесімен жүзеге асырылатын, яғни екі процессингтік орталыққа қосылған «кобейджингтік» карталарды шығару іске асырылуда. Бүгінгі таңда «Мир» - Maestro, «Мир» - JCB, «Мир» - UnionPay, «Мир» - MasterCard, «Мир» - American Express брендтері аясында екіжақты карталар шығарылуда. Сонымен қатар, Ресей Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдерімен төлем кеңістігін құру және дамыту бағытында белсенді жұмыс істеуде. ТКҰЖ ЕАЭО елдерінің ұлттық төлем жүйелерімен бірлескен күш-жігерімен технологиялық сервистерді дамытып қана қоймай, сонымен қатар оның аясында банктердің инфрақұрылымдарында ұлттық төлем карталарын өзара, кросс-жүйелік қабылдау қамтамасыз етілетін платформаларды әзірлейді. Мәселен, 2017 жылғы шілдеде Ресей мен Арменияның ұлттық төлем жүйелерін ықпалдастыру табысты жүзеге асырылды, нәтижесінде Ресейде Armenian Card (ArCa) армян карталарына және Арменияда ресейлік «Мир» карталарына қызмет көрсету мүмкін болды [12].

Ұлттық карточкалық жүйелерді табысты енгізудің бір мысалы Үндістан болып табылады. Үндістанның бөлшек сауда төлемдері саласы 2012 жылы **Үндістан Ұлттық төлем корпорациясы** (National Payments Corporation of India - NPCI) іске қосқан **RuPay** карточкалық төлемдердің жергілікті жүйесінің арқасында дамыды. NPCI өз кезегінде Үндістан Резервтік банкінің және Үнді банктері қауымдастығының (IBA) басшылығымен және қолдауымен елдегі бөлшек төлем жүйесін ілгерілету үшін бірлескен ұйым ретінде құрылды. NPCI акционер ретінде 10 негізгі құрылтайшы банктен бастады. Бүгінгі күнде NPCI акционерлерінің саны 67, оның ішінде 11 мемлекеттік банк, 19 жеке банк, 5 шетелдік банк, 10 кооперативтік банк, 7 өңірлік ауылдық банктер бар. NPCI коммерциялық емес төлем компаниясы бола тұра, қатысушы банктер мен олардың клиенттерінің мүддесі үшін жұмыс істейді, бөлшек электрондық төлемдердің өсіп келе жатқан көлемін өңдейтін пан-үнді жүйелерінің жұмысы үшін инфрақұрылым жасайды. Үндістан банктері RuPay үй карточкалық жүйесін қолдана отырып, трансұлттық төлем компанияларына жоғары комиссиялар төлемейді [19].

2016 жылғы демонетизациясы, сондай-ақ RuPay дебеттік және кредиттік карталарын шығару нәтижесінде, әсіресе, картамен төлем бес жыл бұрын жаңалық болған Үндістанның ауылдық аймақтарында пайдаланушылар саны артты. 2017 жылы RuPay карталарының үлесі Үндістанда шығарылған

карталардың жалпы санының тек 15% ғана құрады. Алайда бүгінгі таңда 1200 банк шамамен 635 млн карта шығарған, Үндістанның әрбір екінші тұрғынында RuPay картасы бар. Осылайша, 2021 жылы RuPay карталарының нарықтық үлесі шығарылған карталардың жалпы санынан 60%-дан астамға дейін өсті [19].

Өткен жылдар ішінде NPCI бөлшек сауда төлемдерінің жүйелері, соның ішінде RuPay, бүкіл ел бойынша кеңінен танылды және басқа елдерде үлкен қызығушылық тудырды. NPCI төлем өнімдерін шетелде тарату мақсатында 2020 жылғы сәуірде International Payments Limited (NPL) еншілес компаниясы құрылды. NPL-дің негізгі міндеті - RuPay мен UPI-ді интернационалдандыру. Бүгінде Үндістаннан тыс жерлерде RuPay карталары Union Pay (Қытай), JCB (Жапония), NETS (Сингапур), BC Card (Оңтүстік Корея), Elo (Бразилия) және DinaCard (Сербия), Discover және Diners Club Internater сияқты төлем жүйелерімен серіктестікте шығады [19].

3.2. Жылдам төлемдер жүйелері

Бүкіл әлем бойынша жылдам төлемдер жүйелерін пайдалануды соңғы уақытта төлем жүйелерін реформалау саласындағы ең маңызды кезеңдердің бірі деп атауға болады. Дүниежүзілік банк тобы дайындаған есеп қазіргі уақытта 60-қа жуық елде жылдам төлемдер жүйелерінің бар екенін көрсетті [13]. Барлық елдер үшін басты қағидат өзгеріссіз қалады, ол – 24/7 нақты уақыт режимінде ақша аударымдарын қамтамасыз ету. Орталық банктер Еуропалық одақтағы TARGET Instant Payment Settlement (TIPS), Гонконгтағы Faster Payment System (FPS), Мексикадағы Cobro Digital (CoDi), Бразилиядағы PIX сияқты жылдам төлемдер жүйелерінде негізгі операциялық рөлді атқарады. Бұдан басқа, кейбір елдерде жылдам төлемдер жүйесіне ұқсайтын төлем жүйелері бар, бірақ олар Төлемдер және нарықтық инфрақұрылым жөніндегі комитеттің анықтамасына сәйкес «жылдам төлемдер» ретінде жіктелмейді: «жылдам төлемдер деп төлем туралы хабарламалар және төлем алушының қолма-қол ақша қаражатына түпкілікті қолжетімділігі нақты уақыт режимінде немесе нақты уақытқа жақын тұрақты негізде жүзеге асырылатын төлемдер ретінде айқындалады» [13].

Түрлі зерттеулер жылдам төлемдер жүйелерін пайдаланудың әртүрлі юрисдикцияларда едәуір өзгеше болып келетінін көрсетеді. Бұл айырмашылықтар жаңа жүйелердің пайда болуына қарай көбейе береді, ол әртүрлі жағдайларға, қажеттіліктерге, жеке және мемлекеттік міндеттерге байланысты.

Ұлыбритания

FPS (Faster Payments Service – жылдам төлемдер жүйесі) – қысқа уақыт ішінде (операциялық күн бірнеше сағаттан тұрады) жекелеген шағын төлемдер жасауға арналған Британдық банкаралық жүйе. Жүйе банкаралық

есеп айырысу нарығында бәсекелестікті қолдау үшін BACS⁴ жүйесіне балама ретінде құрылған. Аталған жүйелердің инфрақұрылымы функционалы жағынан ұқсас және оларға VocaLinc компаниясы қызмет көрсетеді

Өзара есеп айырысу күніне 3 рет жүзеге асырылады. Көп жағдайда транзакция екі сағатқа дейін созылады, бірақ бұл мерзімге кепілдік берілмейді. Операцияның ең көп сомасы – 250 000 фунт стерлинг (қаржы институттары өз шешімі бойынша барынша қатаң шектеулер қоя алады). Төлем идентификаторы ретінде ұялы телефон нөмірі қолданылады. 2011 жылғы қарашада 24/7 жұмыс режиміне өту операциялар көлемінің айына 27 млрд доллардан 2012 жылғы маусымда 60 млрд АҚШ долларына дейін өсуін қамтамасыз етті.

5 және 6-суреттерде FPS жүйесіндегі 2020 жылғы қыркүйек – 2021 жылғы тамыз аралығындағы операциялардың саны мен көлемі көрсетілген. 2020 жылы FPS жүйесі бір жылда өңделген төлемдердің ең көп саны бойынша рекорд орнатты. 2020 жылы 2,8 трлн АҚШ доллары сомасында (2019 жылы 2,6 трлн АҚШ доллары) 2,9 млрд төлем өңделді.

Еуропалық одақ

TARGET Instant Payment Settlement (TIPS) – бұл ЕОБ 2018 жылғы қарашада қолданысқа енгізген төлем жүйесі. Жүйе төлем қызметтерін жеткізушілердің өз клиенттеріне нақты уақыт режимінде және тәулік бойы, жылдың әр күнінде төлем жүргізуге мүмкіндік беруіне жағдай жасайды. TIPS арқылы жеке және заңды тұлғалар жергілікті банктің жұмыс істейтін уақытына қарамастан бірнеше секунд ішінде өз араларында ақша аудары алады. Қазіргі уақытта TIPS төлемдерді тек еуромен жасайды. Бірақ 2022 жылғы мамырдан бастап TIPS Швед крондарымен мезеттік төлемдерді қолданысқа енгізуді жоспарлап отыр.

Жүйенің ерекшеліктері:

- Еуромен бірыңғай төлем аймағы - SEPA: еуромен жасалатын жекелеген төлемдердің интеграцияланған нарығы;
- SEPA (SCT Inst) кредитті мезеттік аударуға - жалпы еуропалық мезеттік төлемдер схемасына негізделген;
- TARGET2 сервисін кеңейту ретінде әзірленген;
- Төлем қызметтері туралы директива (PSD 2) банктік емес төлем провайдерлеріне (PIS - төлемдерін бастау жөніндегі қызметтердің провайдерлері және AIS - шоттар үшін ақпараттық қызметтер провайдерлері) есік ашады;
- Төлемдер жүргізу жылдамдығы.

6-сурет.

⁴ The Bankers Automated Clearing Services - сомаларды шоттарға тікелей есепке алу немесе чектерді немесе басқа қағаз тасымалдағыштарды пайдаланбай оларды шоттан есептен шығару арқылы жүйе қатысушыларының өкіміне сәйкес кредиттік және дебеттік хабарламаларды электрондық есепке алу

Шығындарды толық өтеу негізінде жұмыс істейді

Жүйеге қатысушыларды қолдау

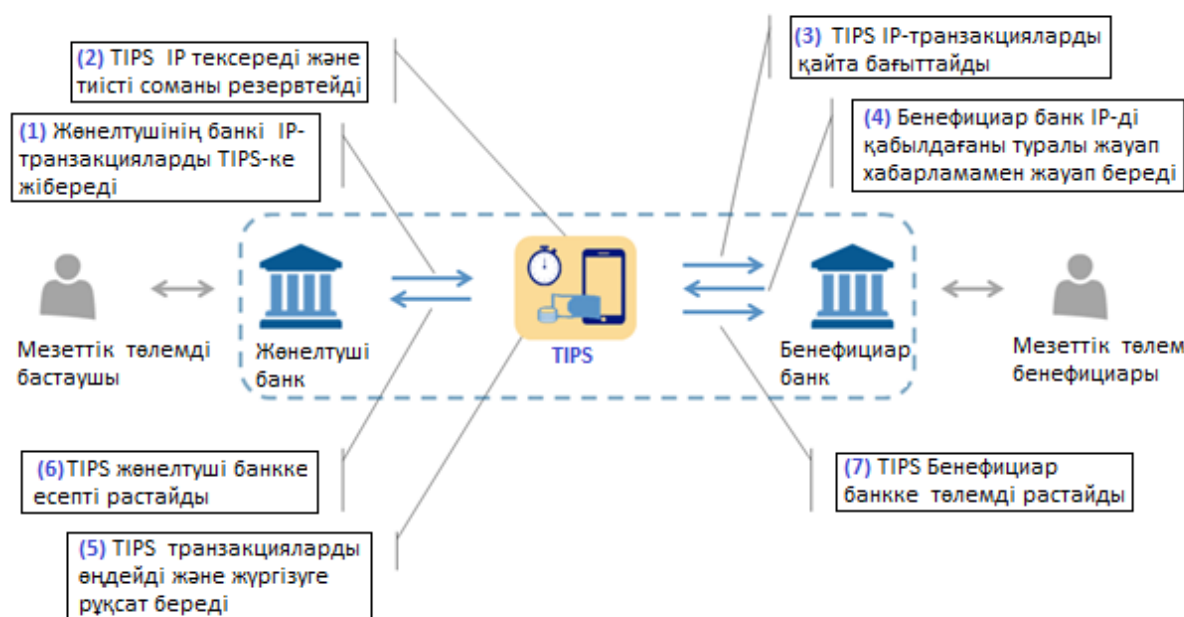
Мультивалюталық техникалық мүмкіндіктер

Банктердің осы жүйеге қатысуға қызығушылығын арттыру мақсатында мынадай баға белгілеу құралдары қолданылды:

- баға шығындарды толық өтеу қағидаты бойынша коммерциялық емес негізде жұмыс істейді;
- шотты қосу немесе оған қызмет көрсету үшін ақы төлемейді;
- 2020 жылғы қарашаға дейін мезеттік төлем транзакциясының бағасы 0,20 еуро (0,002 еуро) деңгейінде белгіленеді;
- 2019 жылдың соңына дейін TIPS жүйесінің әрбір қатысушысы жасаған алғашқы 10 млн төлем тегін болады.

TIPS жүйесіндегі төлем жүргізу схемасы былай көрінеді:

7-сурет

Жүйеге қатысатын банктер өз өтімділігінің бір бөлігін ондағы орталық банкте ашылған арнайы шотта кейінге қалдыра алады, одан мезеттік төлемдер жүргізілуі мүмкін. TIPS шотын TARGET2 жұмыс істеген уақытта ғана толтыруға болады.

TIPS жүйесіндегі есеп айырысулар орталық банктің ақшасы арқылы жүзеге асырылатын болғандықтан, TIPS жүйесіне қатысу орталық банктің ақшасына қол жеткізу құқығына байланысты болады. Осы себептен, TIPS жүйесінде еуромен шот ашу үшін банк TARGET2-ге қатысу кезіндегідей критерийлерге сәйкес келуі тиіс.

TIPS жүйесіне қатысушының шотында транзакцияны жүзеге асыру үшін жеткілікті ақша болған жағдайда ғана төлемдер жасалады, ондай болмаған жағдайда транзакция (есеп айырысу үшін қаражат кепілдігі) қабылданбайды.

Үндістан

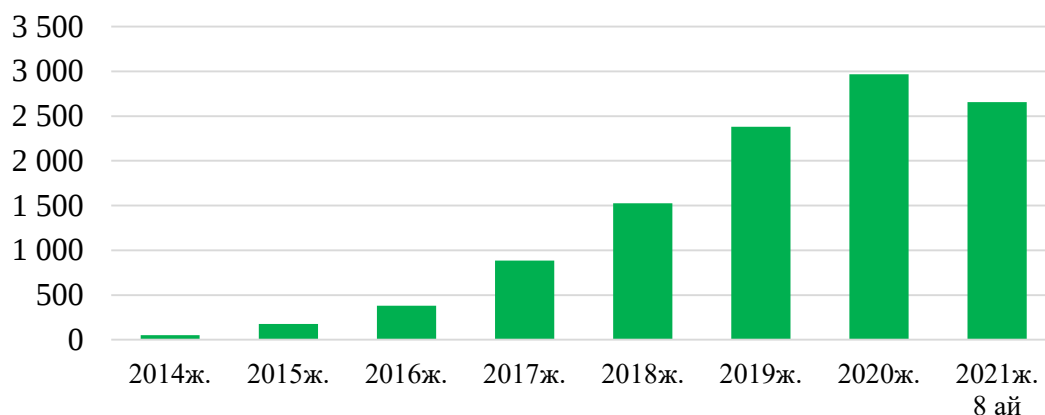
IMPS (Immediate Payment Service – жылдам төлемдер сервисі) - ұялы телефон, интернет және өзіне-өзі қызмет көрсету терминалдары арқылы 24/7 режимінде ақша аударуға мүмкіндік беретін банкаралық мезеттік электрондық аударымдар жүйесі. Өзара есеп айырысулар күніне 3 рет жүзеге асырылады. 641 банк жүйеге қатысушылар болып табылады. Бұл жүйенің ерекшелігі - оның көп арналы болуы (төлем терминалдарын, ұялы телефон мен интернетті пайдалана отырып, төлемдер жасауға болады), SMS арқылы операцияның расталуы [16].

2010 жылы жүйенің іске қосылуы халықтың қолма-қол ақшамен төлем жасаудан қолма-қол ақшасыз төлем нысандарына көшуі кезінде маңызды рөл атқарды (2010 жылы Үндістан тарихында алғаш рет қолма-қол ақшамен жасалатын операциялар көлемі қолма-қол ақшасыз жасалатын операциялар көлемінен артта қалды).

Қазіргі уақытта жүйенің тұрақты өскені көрінеді және жекелеген төлемдер бойынша Үндістандағы аса қажетті жүйелердің бірі болып табылады (9, 10-суреттер). Мәселен, соңғы 7 жыл ішінде IMPS-тегі операциялар көлемі 55 еседен астам өсті (2014 жылы 6 млрд АҚШ доллары және 2020 жылы 357,8 млрд). 2021 жылы 8 ай ішінде IMPS арқылы 318,8 млрд, АҚШ доллары сомасына 2,7 млрд операция өңделді, бұл 2020 жылғы осындай кезеңмен (2020 жылғы 8 ай ішінде 212,2 млрд АҚШ доллары) салыстырғанда 50%-ға артық [16].

8-сурет.

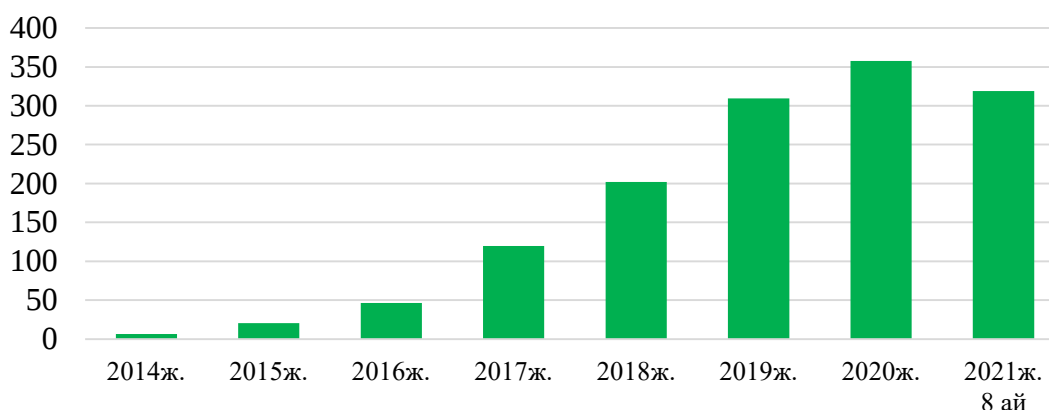
**2014 -2021 жылдар аралығындағы
IMPS-тегі операциялар саны**

Дереккөзі: Үндістанның Резервтік банкінің деректері негізінде.

9-сурет.

**2014 -2021 жылдар аралығындағы
IMPS-тегі операциялар көлемі**

Дереккөзі: Үндістанның Резервтік банкінің деректері негізінде.

Сондай-ақ, IMPS жүйесін құрауыштардың бірі – UPI (Unified Payment Interface – Бірыңғай төлем интерфейсі) - бұл онлайн төлемдерді жүргізуді оңайлатуға арналған стандартты API негізіндегі жылдам төлемдер жүйесі. Үндістанның Ұлттық төлем корпорациясы Үндістанның Резервтік банкінің қолдауымен қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту мақсатында UPI жүйесін қолданысқа енгізді.

Жүйеде тіркеу Aadhaar (Үндістан азаматтары мен резиденттерін сәйкестендіру жүйесі, оның көмегімен азаматтың бірегей жеке нөмірі беріледі), кредиттік немесе дебеттік картаның нөмірі немесе банктік шот нөмірі арқылы жүзеге асырылады. Жүйеде UPI бірегей идентификаторы пайдаланылады, ол қажет болғанда әрбір транзакция үшін жасалуы мүмкін және төлемдер жеңілдетілген деректемелер бойынша (UPI бірегей идентификаторы бойынша) жүзеге асырылады, ол Үндістанның Indian Stack

деген атпен танымал әртүрлі инфрақұрылымдық жүйелерінің ашық API жиынтығының бөлігі болып табылады [16].

Нигерия

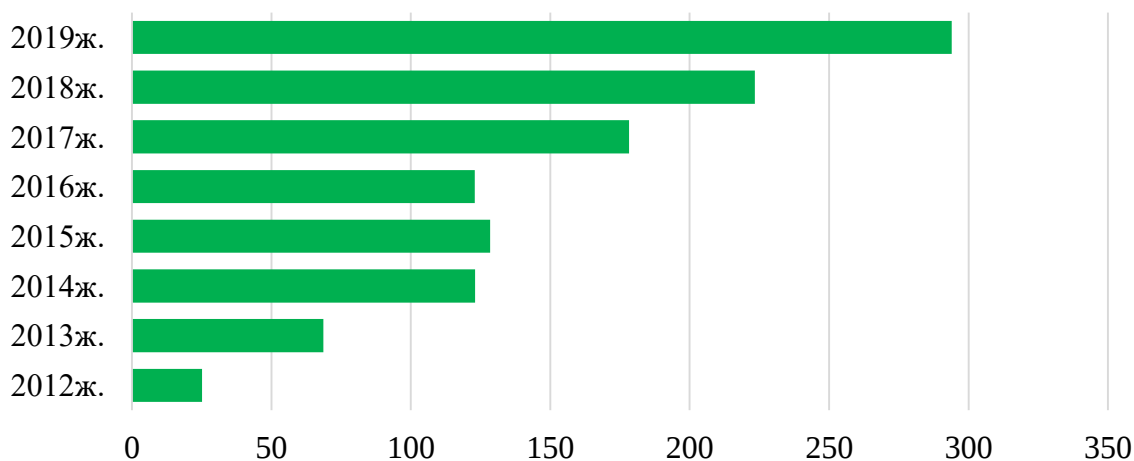
Нигерияда 2009 жылдан бастап қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесін арттыру бойынша жұмыс жүргізілді. Нигериядағы NIBSS Instant Payments (NIP) жылдам төлемдер жүйесі 2011 жылы қолданысқа енгізілді. 2013 жылы ел тарихында алғаш рет қолма-қол ақшасыз операциялар көлемі қолма-қол ақшамен жасалатын операциялар көлемінен (төлем терминалдары мен чектерді пайдалана отырып) асып, 11 трлн АҚШ долларын құрады [18].

2009 жылдан бастап қаржылық реттеуші төлем жүйелерін реформалаумен айналысты. 2009 жылы мобильді ақша операторларын реттеу енгізілді. Бір жылдан кейін ұлттық switching платформасы іске қосылды, 2011 жылы – NIP іске қосылды. 2012 жылы қолма-қол ақшамен операцияларға шектеу қоятын және банктерден халықты үйретуге науқандар өткізуді және инкассаторлық қызметтер көрсетуді тоқтатуды талап ететін «қолма-қол ақшаны алып тастау» саясаты қабылданды [18]. Келесі жылы банк агенттерінің өкілеттіктері кеңейтілді. 2014 жыл банктермен бірлесіп биометриялық сәйкестендіру платформасын іске қосумен, 2015 жыл – мобильді ақша операторлары бөлігінде реттеушілік нормаларды күшейтумен, сондай-ақ «кэшбэк» сыйақылар бойынша стандарттарды әзірлеумен танымал болды. 2017 жылдан бастап төлемдерді NIP-тегі QR-кодты және ұялы телефон нөмірін пайдалана отырып өңдеу мүмкін болды [18].

11-суретте 2012 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі аралықтағы NIP операцияларының көлемі көрсетілген. 2019 жылы NIP арқылы 294 млрд АҚШ доллары сомасында операциялар жүргізілді, бұл 2018 жылға қарағанда 2,4 есе көп. Нигерияда 2019 жылы жүргізілген электрондық төлемдердің жалпы көлеміндегі NIP үлесі 23,8%-ды құрайды (2019 жылы электрондық төлемдердің жалпы көлемі – 1,2 трлн АҚШ доллары).

10-сурет.

2012 - 2019 жылдар аралығындағы NIP-тегі операциялардың көлемі

Дереккөзі: Нигерия Орталық банкінің деректері негізінде.

Австралия

Австралия жылдам төлемдер жүйесін әзірлеуге және енгізуге ең соңынан кіріскендердің бірі болды, дегенмен, бұл жағдай оған тиімді болды, басқа елдердің тәжірибесін және жетекші қаржы институттарының ұсыныстарын қолдануға мүмкіндік берді.

NPP Australia Limited (NPPA) компаниясы басқаратын және оған тиесілі Австралияның жаңа төлем платформасы (New Payments Platform - NPP) негізінен жылдам төлемдерге арналған клирингтік жүйені білдіреді. NPPA акционерлері – тоғыз банк, үш агрегатор (олар шағын ұйымдарға қосылуды қамтамасыз етеді) және Резервтік банк жүйенің тікелей қатысушылары болып табылады [14].

NPP инфрақұрылымы мыналарды қамтиды:

- клиринг туралы және қатысушылар арасындағы, сондай-ақ қатысушылар мен Fast Settlement Service (жылдам есеп айырысу жүйесі) арасындағы төлемдер бойынша есеп айырысулар туралы хабарламалар жіберілетін желі;
- әр қатысушының экожүйесінде орналасқан төлем шлюздері, олар желі арқылы транзакцияларды ауыстыруды/транзакциялар свитчингін жеңілдетеді; және
- клиенттерге телефон нөмірі, электрондық поштасының мекенжайы немесе бизнес сәйкестендіру нөмірі сияқты жеңілдетілген идентификатормен өзінің банктік akkaунтын байланыстыруға мүмкіндік беретін PayID төлем қызметі.

Резервтік банк 24/7 нақты уақыт режимінде NPP-тен төлем жасалуы үшін құрған және өзі басқаратын жылдам есеп айырысу жүйесі (Fast Settlement Service – FSS) NPP сервисіне қолдау көрсетеді. Төлем NPP арқылы басталған кезде, төлеушінің банкі алдымен алушының банкінен төлемді алу мүмкіндігі туралы растау алады, содан кейін ақшаны аударады. Осы растауды алғаннан кейін төлеушінің банкі FSS-ке есеп айырысуға сұрату жібереді және шотта қаражат жеткілікті болған кезде транзакция бойынша есеп айырысу FSS арқылы жүзеге асырылады, ал растау төлеуші банкке және алушының банкіне жіберіледі. Мұның бәрі бірнеше секунд ішінде болады [14].

Кейбір жағынан, австралиялық жүйе жылдам төлемдер жүйелерінің алдыңғы қатарында тұр. Жүйені дамытудың кейінірек басталуы шетелдік тәжірибеден сабақ алуға және қазіргі кездегі функцияларды қосуға мүмкіндік берді.

Іске қосылғаннан кейінгі екі жыл ішінде NPP және FSS 91 ұйымның клиенттеріне 24/7 режимінде жылдам төлемдер жасауға мүмкіндік берді. 2020 жылғы қаңтарда тіркелген PayID бар 4,1 млн пайдаланушы күніне орта есеппен 1 млрд АҚШ доллары сомасына 1,1 млн төлем жүргізді. NPP қазіргі уақытта дамып келе жатқан бірқатар мүмкіндіктерді ескере отырып, жаңа төлем қызметтері мен инновацияларды ұсынуды жалғастырады деп күтілуде.

3.3. Трансшекаралық төлемдер

Трансшекаралық төлемдер мемлекет пен шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін де, жеке тұлғалар үшін де қажет. Тұрақты инновациялар ел ішінде жасалатын ішкі төлемдерді (Domestic payments) тиімдірек етсе де, трансшекаралық төлемдер әлі де баяу, қымбат және ашық емес.

Жылдам төлем жүйелерінің кеңінен енгізілуіне және дамуына қарамастан, көптеген елдерде бүгінде шетелге ақша жіберу көп уақыт пен шығындарды қажет етеді. Осы мәселені шешу үшін бірнеше жыл бұрын Оңтүстік-Шығыс Азияның бірнеше елінде реттеушілер, төлем жүйелері операторлары, банкирлер қауымдастықтары мен банктер арасында бірлескен жұмыс басталды. 2021 жылғы 29 сәуірде Таиланд Банкі мен Сингапурдың ақша-кредит басқармасы бірлескен мәлімдемесінде әлемдегі алғашқы PromptPay-PayNow трансшекаралық жылдам төлемдер жүйесін іске қосу туралы айтты [24]. Сингапурдың PayNow жүйесі мен Таиландтың PromptPay қосылуының нәтижесінде екі елдің қатысушы банктерінің клиенттері күн сайын елдер арасында тек ұялы телефон нөмірін қолдана отырып, 1000 Сингапур долларына немесе 25000 батқа (750-800 АҚШ доллары) ақша аудары алады.

Процесс пайдаланушыдан әдеттегі аударымдағыдай алушының толық аты-жөні және банк деректемелері сияқты жолдарды толтыруды талап етпейді. Аударымдар бірнеше минут ішінде жасалады, бұл трансшекаралық ақша аударымдары бойынша шешімдердің көпшілігі үшін қажет 1-2 жұмыс күнімен салыстырғанда айтарлықтай жақсаруды білдіреді. Комиссия аударым көлеміне байланысты 3% -5% құрайды, бұл аударым қызметтерінің орташа мөлшерлемелерінен едәуір төмен (шамамен 11%). Сонымен қатар, ақша жөнелтушілер өз қаражаттарын жібергенге дейін валюта айырбастау үшін қолданылатын комиссиялармен таныса алады, бұл ретте бағамдар нарықтық бағамдармен салыстырылатын болады.

Осылайша, іске қосылған сервис трансшекаралық аударымдар саласындағы бұрыннан келе жатқан проблемаларды, атап айтқанда, транзакцияны жүзеге асыру үшін ұзақ уақыт пен жоғары шығындарды тиімді шешеді.

PayNow және PromptPay жүйелерін біріктіру Таиланд пен Сингапурдың орталық банктерінің осы бағыттағы үлкен жұмысының бастамасы ғана болып табылады, олардың ортақ мақсаты – осы екіжақты байланысты бүкіл өңір бойынша бөлшек сауда төлем жүйелерінің желісіне дейін кеңейту үшін Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері қауымдастығының (ASEAN) басқа да серіктестерін тарту. Команда қатысушыларды тарту және бизнес-кәсіпорындар арасындағы транзакцияларды жеңілдету үшін лимиттерді арттыру бойынша жұмыс істейді. Бүгінгі PayNow (FAST негізінде жұмыс істейтін) және PromptPay жүйелерінің бірігуі жақсартылған цифрлық төлемдер жолындағы тағы бір маңызды кезеңді білдіреді. PayNow-PromptPay жүйелерінің бірігуі 2019 жылы басталған ASEAN Payment Connectivity бағдарламасы шеңберіндегі ынтымақтастықтың негізгі элементі болып

табылады және Үлкен жиымалықтың (G20), Қаржылық тұрақтылық жөніндегі кеңестің және неғұрлым жылдам, арзан және ашық трансшекаралық төлемдерді қамтамасыз ету жөніндегі стандарттарды белгілейтін басқа да халықаралық органдардың күш салуымен тығыз байланысты.

Трансшекаралық платформаны алға жылжыту үшін Халықаралық есеп айырысу банкі және Сингапурдың валюталық басқармасы Project Nexus деп аталатын жоспарды жариялады, онда әр түрлі елдер клиенттерге ұялы телефондары немесе басқа гаджеттер арқылы трансшекаралық аударымдарды лезде және қауіпсіз жүзеге асыруға мүмкіндік бере отырып, өздерінің бөлшек төлем жүйелерін бірыңғай трансшекаралық желіге қалай толығымен біріктіре алатындығы сипатталған [4]. Ол PayNow сингапурлық жүйесі мен таиландтық PromptPay сәтті қосылу тәжірибесіне және Үндістанның Ұлттық төлем корпорациясының (NPCI) Unified Payments Interface (UPI) жүйесін әзірлеу және пайдалану тәжірибесіне негізделген.

Project Nexus жоспары талаптардың сақталуын үйлестіруге, валюталарды конвертациялауға, хабарларды аударуға және барлық қатысушылар арасындағы төлемдерді реттеуге арналған «Nexus шлюздерін» құруды қарастырады. Бұл шлюздер техникалық стандарттардың, функциялардың және операциялық нұсқаулықтардың жалпы жиынтығына негізделеді. Жоспарға Nexus схемасы да кіреді, ол бөлшек сауда жүйелеріне, банктерге және желі арқылы трансшекаралық төлемдерді жүзеге асыру үшін төлем қызметтерін жеткізушілерге арналған басқару құрылымын және ережелер жиынтығын белгілейді. Nexus жобасында төлем жүйелері үшін интернет-протоколдардың баламасын жасауға күш салынған, яғни кез келген ел белгілі бір техникалық және басқарушылық талаптарды қабылдау арқылы қосыла алатын модель. Nexus жоспарына сәйкес, мүше елдер трансшекаралық төлемдердің кең желісіне қол жеткізу үшін тек бір рет Nexus хаттамаларын қабылдауы керек [17]. Бұл елдердің әр юрисдикциямен екі жақты негізде төлем байланыстарын келісу қажеттілігін жояды.

European Payments Initiative (Еуропалық төлем бастамасы)

Еуропада одақ елдерінің төлем жүйелерін біріктіру және трансшекаралық төлемдерді жақсарту бағыты бойынша жұмыс істейді. Бүгінгі таңда 19 мүше мемлекет еуроны өз валютасы ретінде пайдаланады, ал 2007 жылғы Төлем қызметтері туралы директива (Payment Services Directive) тұтынушылар мен кәсіпорындарға 33 елде бірдей талаптарда еуромен төлем жасауға мүмкіндік беретін бірыңғай еуропалық төлем аймағын (Single Euro Payments Area) орнатты.

2020 жылғы шілдеде Германия, Франция, Испания, Бельгия және Нидерландыдан келген 16 банктен тұратын топ бастапқы PEPSI - Pan-European Payment System Initiative деп аталған Еуропалық төлем бастамасын (European Payments Initiative - EPI) іске қосу жоспарлары туралы жариялады [9]. Төлем бастамасының мақсаты төлем картасы мен цифрлық әмиянды қоса алғанда, бүкіл Еуропа бойынша тұтынушылар мен сатушылар үшін бірыңғай төлем шешімін құру және енгізу болып табылады. Осы екі өнімнің көмегімен бөлшек

сауда операцияларының барлық түрлері: POS-терминалдар арқылы төлемдер, электрондық және мобильді коммерция транзакциялары, банкоматтар арқылы қолма-қол ақша алу және картадан картаға аударымдар (P2P) жүзеге асырылады. ЕРІ төлем бастамасы 2018 жылдың соңында іске қосылған Target Instant Payment Settlement (TIPS) Еуропалық төлем жүйесіне негізделеді, оның көмегімен төлем қызметтерін жеткізушілердің тұтынушыларына нақты уақыт режимінде 24/7 ақша аударымдары қолжетімді болды [2].

ЕРІ бастамасының маңызды стратегиялық мақсатын ескере отырып, оны Еуропалық орталық банк (ЕОБ) және Еуропалық комиссия қолдады. Әзірленген жүйе еуропалық төлем кеңістігіндегі екі маңызды мәселені – бөлшек еуропалық төлем жүйелерінің бөлінуін, сондай-ақ жүйенің қауіпсіздігі мен тәуелсіздігін шешуге арналған. Кейбір Еуропа елдерінде Еуропалық Одаққа мүше басқа елдердің карталарын қабылдамайтын ұлттық төлем жүйелері жұмыс істейді. Сондай-ақ, цифрландырумен төлем қызметтері нарығында тек ұлттық деңгейде қол жетімді мобильді әмияндар сияқты инновациялық өнімдер пайда болуда. EuroCommerce қауымдастығының деректері бойынша, Еуропадағы бес транзакцияның төртеуін Американың Mastercard және Visa компаниялары өңдейді. АҚШ компанияларының еуропалық төлем кеңістігінде үстемдігі тұтынушылар мен сатушыларға жоғары комиссияларды кедергісіз орнатуға мүмкіндік береді. ЕРІ командасы әзірленген жүйе Visa және MasterCard халықаралық төлем жүйелерін, сондай-ақ танымал болып келе жатқан Қытай төлем желілерін (UnionPay, WeChat Pay) алдыңғы позициядан ығыстырып, Еуропалық Одақтың қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығының ландшафтын өзгертуге мүмкіндік береді деп күтуде [9].

Жасаушылар бұл жүйе шектеулі режимде 2022 жылы функционалдылықты біртіндеп кеңейте отырып жұмыс істей бастайды деп жоспарлап отыр. 2021 жылдың соңына дейін еуропалық нарық қатысушылары, банктер немесе банк қауымдастықтары, сондай-ақ басқа да төлем қызметтерін жеткізушілер өтініш бере алады және байланыс желісіне қосыла алады. Қазіргі таңда Еуропаның 7 елінен 31 Еуропалық банк және кредиттік ұйым, сонымен бірге 2 жетекші сыртқы эквайер – Nets неміс компаниясы және Францияның Worldline компаниясы ЕРІ тартылған. Жобаға қатысушылардың өсіп келе жатқан саны транзакциялар көлемінің ұлғаюына, тиісінше транзакция шығындарының азаюына ықпал етеді, демек, инновациялар үшін ресурстар көп болады. Сарапшылар жүйені сәтті енгізу үшін бірнеше млрд еуро қажет болады деп есептеді, қазіргі уақытта инвестициялар тек 30 млн еуроны құрады [2].

3.4. Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасы

Елдің қаржылық және төлемдік экожүйесін дамыту мен трансформациялау орталығында орталық банктер тұр. Соңғы нәтиже тек технологияға ғана емес, жүзеге асырылатын шаралар мен нарық құрылымына да байланысты.

Нарықты дамыту үшін цифрлық төлемдер инфрақұрылымын дамыту, Қазақстанда үздік халықаралық тәжірибелер негізінде жаңа өнімдерді енгізу бойынша нақты іс-қимылдарды айқындау және қадамдарды тиімді іске асыру өте маңызды болып қала береді.

Сонымен, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2020 жылғы 30 қарашадағы №133 қаулысымен бекітілген Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасын іске асыру бойынша жұмыстар жүргізуде. Бағдарлама елдің төлем нарығының кешенді дамуын көрсететін жүйелік құжат болып табылады. Ұсынылып отырған бастамалар төлем қатынастарының барлық субъектілерінің – реттеушінің, банктердің, мемлекеттік органдардың, банктік емес ұйымдардың қызметіндегі өзгерістерді қозғайды.

Бағдарлама төлем нарығындағы өзекті мәселелерді жоюға мүмкіндік беретін шаралар қабылдауға және шешімдерді іске қосуға бағытталған және Лездік төлемдер жүйесі және Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі сияқты құрамдастарды енгізу арқылы ұлттық төлем жүйесін дамытуды көздейді.

Лездік төлемдер жүйесі – бұл алушының пайдасына ақшаны лезде аударып, жеңілдетілген деректемелер (QR-код, ұялы телефон нөмірі және басқалары) бойынша нақты уақыт режимінде жылдам төлемдер жүргізуге арналған банкаралық жүйе. Жүйе 24/7 режимінде жылына 365 күн жұмыс істейді.

Ұлттық төлем инфрақұрылымының екінші құрамдасы – **Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі** ел ішінде карточкалық операцияларды өңдеуге бағытталатын болады. Қазіргі таңда халықаралық төлем жүйелерінің карточкаларымен операциялардың 90%-дан астамы Қазақстанның ішінде өтуде. Осы жүйені енгізу есебінен елішілік операциялардың үздіксіздігі мен тоқтаусыз жұмыс істеуі қамтамасыз етіледі.

Сондай-ақ, Бағдарлама шеңберінде нарық қатысушыларының операциялық өзара іс-қимылын стандарттауға және қамтамасыз етуге бағытталған шаралар көзделген (QR код форматын біріздендіру, ISO 20022 қаржылық қатынастардың халықаралық стандарты форматына көшу, Open API мен Open Banking дамыту).

4. Қорытынды

Көп жылдық тәжірибе көрсеткендей, ұлттық төлем жүйелерінің даму векторы бұрын банк секторындағы коммуникациялық технологиялар мен мемлекеттік саясаттың тарихи қалыптасқан моделіне қатты тәуелді болған.

Алайда тарихи деректер негізінде ұлттық жүйелерді реформалау жөніндегі әлемдік тәжірибені 2 негізгі кезеңге бөлуге болады.

1970 жылдардан бастап орталық орынды ірі және мерзімдік төлемдерді өңдеуді қамтамасыз ететін және оларды жүргізу жылдамдығын едәуір арттыратын үлкен төлем жүйелері алды. Төлем инфрақұрылымын құру және дамыту процесінде RTGS жүйелер есептеу кезінде ұсынылатын айтарлықтай

артықшылықтарға байланысты әлемнің көптеген ұлттық төлем жүйелерінде негізгі элемент рөлін атқарды. Технологияның дамуымен RTGS жүйесінің архитектурасы, басқа төлем жүйелері сияқты, жүйеге жаңа талаптар туындаған кезде өзгереді. Қазақстан бұл бағытта ерекшеленбейді. Қазақстанның Ұлттық Банкі төлем нарығын реформалау және Қазақстанның төлем жүйелерін құру жөніндегі жұмыстарды нарықтық қатынастарға көшу және жаңа қаржы жүйесін құру шеңберінде елдің егемендігі жарияланғаннан кейін бастады.

Жүргізілген мақсатты жұмыстың нәтижесінде халықтың, бизнес пен мемлекеттің ақша транзакцияларын жүргізуге қажеттілігін қамтамасыз ететін тиімді төлем инфрақұрылымы қалыптасты. Сонымен, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының аумағында елдің қаржы жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін Қазақстан Ұлттық Банкінің төлем жүйелері (Банкаралық ақша аударымдары жүйесі және Банкаралық клиринг жүйесі) жұмыс істейді.

Бұл ретте халықаралық тәжірибе көрсетіп отырғандай, әлемдік төлем индустриясы экономикадағы, демографиядағы өзгерістерге және клиенттердің төлемдерді жүзеге асырудың неғұрлым жылдам, арзан және дәл құралдарына мұқтаждығына байланысты парадигманың ауысуын бастан кешірді және бастан кешуде.

Сонымен, бүкіл әлемде ұлттық төлем жүйелерін реформалаудың жаңа кезеңі бөлшек төлемдер мен ақша аударымдарын жүргізуді қамтамасыз ететін банкаралық жүйелерді құру және енгізу болып табылады. Осылайша, соңғы уақытта халықаралық аренада жергілікті карточкалық операцияларды өңдеу үшін жылдам төлем жүйелері мен ұлттық карточкалық жүйелер құрылуда.

Көптеген елдер бірінен кейін бірі төлем инфрақұрылымдарын жаңғырту жөніндегі бағдарламаларды іске қосты, зерттеулер жүргізу және инновацияларды енгізу жөніндегі бірлескен жобаларды бастады. Жалпыға қол жетімді инфрақұрылымды жеткізушілер ретінде орталық банктер төлем жүйелерінің позициясын жақсарту және нығайту үшін жаңа технологияларды енгізуде.

Мысалы, АҚШ-та нақты уақыт режимінде тәулік бойы бөлшек банкаралық қызметтерді ұсынатын FedNow жылдам төлемдер жүйесін құру бойынша жұмыс жасалуда. Англия Банкі цифрлық өзара іс-қимылды қамтамасыз ету үшін жалпы төлем жүйесін жаңартады, мысалы, «токендер» арқылы.

Қазақстанда 2020 жылы Ұлттық төлем жүйелерін дамыту бағдарламасы қабылданды. Аталған бағдарлама шеңберінде Қазақстан Ұлттық Банкі негізгі құрамдастары Лездік төлемдер жүйесі және Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі (карточкалық операцияларды өңдеуге арналған жергілікті жүйе) болып табылатын ұлттық төлем жүйесін реформалау бойынша жұмысты, сондай-ақ төлем жүйелерінде ISO 20022 стандартын енгізумен, қаржы нарығында QR код форматын біріздендірумен және Open API мен Open Banking енгізумен байланысты өзге де іс-шараларды жүргізуде.

Осылайша, Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін реформалаудың жаңа кезеңінің жалпы бағыты үздік халықаралық трендтерге сәйкес келеді және нарық қажеттіліктеріне жауап береді. Ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасын жоспарлы іске асыру ел ішіндегі төлемдерді жеделдетуге, қолма-қол ақшасыз есеп айырысулардың үлесін ұлғайтуға, ақша ағындарының ашықтығын арттыруға және Қазақстанның төлем нарығының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бұл ретте, сондай-ақ халықаралық аренада төлем саласын дамытудың жаңа бағыттарының бірі жылдам, ыңғайлы және арзан трансшекаралық төлемдерді дамыту бойынша жұмыс барған сайын жиілеп бара жатқанын атап өту қажет. Трансшекаралық төлемдер бойынша ыңғайлы, жылдам және арзан қызметті ұйымдастырудағы қиындық елдердің ұлттық төлем жүйелері пайдаланатын форматтардағы, стандарттардағы айырмашылықтар және шетел валютасындағы операцияларды жасау кезіндегі бағамдық айырмашылық болып табылады. Сингапурдың орталық банкі трансшекаралық төлемдерді дамыту бағыты бойынша жұмыс істейді, 2021 жылғы сәуірде ол Таиланд Банкімен бірлесіп әлемдегі алғашқы трансшекаралық жылдам төлемдер жүйесін іске қосты. Еуропалық Одақ та төлем процестерін үйлестіру және өңір ішінде трансшекаралық төлемдерді жүзеге асыру кезінде кедергілерді азайтуды қолға алды. Еуропалық Одақтың соңғы бастамасы ЕРІ болып табылады, ол бөлшек еуропалық төлем жүйелерінің бөліну мәселесін шешуге арналған.

Осылайша, жаһандануды және ұлттық экономикалардың өсуін ескере отырып, ұлттық төлем жүйесін дамытудағы келесі кезең трансшекаралық төлемдерді жүргізу бойынша сервисті құру болып табылады деп санаймыз.

5. Әдебиеттер тізімі

1. Amy Yip Yihong Yao. “Will china unionpay expand from a domestic monopoly to a global player?” Centennial College
2. A view on EUropean payment initiative (EPI) from within. Connective Payments. - URL: <https://www.connectivepayments.com/a-view-on-european-payments-initiative-from-within/>
3. Badev, Anton, Lauren Clark, Daniel Ebanks, Jeffrey Marquardt, and David Mills (2021). “Fedwire Funds Service: Payments, Balances, and Available Liquidity,” Finance and Economics Discussion Series 2021-070. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System. - URL: <https://doi.org/10.17016/FEDS.2021.070>
4. BIS and Singapore central bank publish blueprint for global real-time payment connectivity. Finextra. - URL: <https://www.finextra.com/newsarticle/38551/bis-and-singapore-central-bank-publish-blueprint-for-global-real-time-payment-connectivity>
5. Central Bank of Egypt. RTGS Snapshot. - URL: <https://www.cbe.org.eg/en/PaymentSystems/Pages/SnapshotRTGS.aspx>
6. Committee on Payment and Settlement Systems (CPSS). Payment systems in Kazakhstan. - URL: <https://www.bis.org/cpmi/publ/d57.pdf>
7. Deutsche Bundesbank Monthly Report April 2002. RTGS^{plus} - successfully established. - URL: <https://www.bundesbank.de/resource/blob/706198/1cca20426476b86b8c663d3ddae6afa4/mL/2002-04-rtgsplus-data.pdf>
8. Ebaclearing. EURO1 overview. - URL: <https://www.ebaclearing.eu/services/euro1/overview/>
9. Europe’s largest banks plan joint attack on US payments giants. Financial Times. - URL: <https://www.ft.com/content/f274255d-eb96-44fe-90e9-fe5532cc47ac>
10. Faster Payments. - URL: <https://www.fasterpayments.org.uk/about-us>
11. Fedwire® Funds Service - Annual Statistics. - URL: <https://www.frb services.org/resources/financial-services/wires/volume-value-stats/annual-stats.html>
12. Gabriella Gricius. “Russia’s new soft power: The MIR card system.” Colorado State University. DOI:10.47305/JLIA2020032g
13. Holti Banka. “Fast Payment Systems: Preliminary Analysis of Global Developments.” April 2021. – URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/8f85b06f02562c802e97d9ec9d413b0e-0350012021/original/Fast-Payment-Preview-April21.pdf>
14. Modernising Australia's Payments System. Reserve Bank of Australia. – URL: <https://www.rba.gov.au/speeches/2019/sp-ag-2019-06-25.html#fn5>
15. Morten Linnemann Bech, Jenny Hancock and Wei Zhang. March 2020. BIS Quarterly Review. Fast retail payment systems. - URL: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2003x.htm

16. National Payments Corporation of India. About IMPS. – URL: <https://www.npci.org.in/what-we-do/imps/product-overview>
17. Nexus: a blueprint for instant cross-border payments. Bank of International Settlements. – URL: <https://www.bis.org/publ/othp39.htm>
18. Nigerian Inter Bank Settlement System Instant payment. – URL: <https://nibss-plc.com.ng/services/nibss-instant-payment>
19. NPCI International. Building Partnership in the area of Digital Payments
20. Payment and Settlement Systems in India. Journey in the Second Decade of the Millennium. Reserve Bank of India. – URL: <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/PSSBOOKLET93D3AEFDEAF14044BC1BB36662C41A8C.PDF>
21. RTGS Renewal Programme. – URL: <https://www.bankofengland.co.uk/payment-and-settlement/rtgs-renewal-programme>
22. SWIFT. Case study. Central Bank of Egypt. – URL: <https://www.swift.com/swift-resource/44256/download>
23. TARGET Annual Report 2019. – URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/targetar/html/ecb.targetar2019.en.html>
24. Thailand, Singapore launch linkage of real-time payment systems. Reuters. – URL: <https://www.reuters.com/article/thailand-economy-payment-idUSL4N2MM1G6>
25. Turkish Card Payment Market Report. February 2019. – URL: <https://troyodeme.com/en/publications-and-reports>
26. US instant payments system FedNow to launch in 2023. Global government FinTECH. – URL: <https://www.globalgovernmentfintech.com/us-instant-payments-system-fednow-to-launch-in-2023/>
27. European Central Bank. Payments & Markets. – URL: <https://www.ecb.europa.eu/paym/target/tips/html/index.en.html>